— Отже, Оріне, це вона й є, чи не так? — спитав Модслі.

— Так, сер, це вона,— гордо всміхаючись, відповів Орін, стоячи ліворуч від Модслі.— Ну, то як вона вам подобається, сер?

Модслі неквапом повернувся, оцінливо глянув на луку, гори, сонце, річку та ліс. На його обличчі годі було щось прочитати.

— А як вона подобається тобі, Бруксайде? — спитав він.

— Мені здається сер,— голос Бруксайда тремтів,— що ми з Оріном дуже непогано впорались із цією роботою. Далебі, непогано, якщо взяти до уваги, що це наш перший самостійний проект.

— І ти тієї ж думки, Оріне? — поцікавився Модслі.

— Звичайно, сер,— відповів Орін.

Модслі нахилився й висмикнув травинку. Понюхав і відкинув геть. Поколупав носаком черевика землю під ногами і якийсь час розглядав пломеніюче сонце. А відтак заговорив, старанно зважуючи кожне слово:

— Я вражений, вражений до глибини душі. І то найнеприємніше. Я доручаю вам збудувати планету для одного з моїх клієнтів, а ви підносите мені ось це. То ви й справді вважаєте себе інженерами?

Обидва асистенти ніби язики проковтнули.

Вони завмерли, мов хлопчаки, яких зараз мають відшмагати.

— Інженери! — провадив далі Модслі, вклавши в це слово неабияке презирство.— "Творчо обдаровані вчені з раціональним мисленням,

здатні вибудувати планету в будь-який час і в будь-якому місці". Чи ж хоч одному з вас знайома ця фраза?

— Так записано в типовій брошурі,— відповів Орін.

— Вірно,— потвердив Модслі.— А зараз скажіть, чи ж можна ось це назвати зразком творчого й раціонального підходу до інженерного мистецтва?

Обидва мовчали, мов їм заціпило. Нарешті Бруксайд вирік:

— О так, сер, по-моєму, можна, сер! Ми в усіх подробицях вивчили умови контракту. Було замовлено планету типу 34 Вс 4 з деякими поправками. Таку ми й спорудили. Перед нами, звичайно, тільки невеликий її куточок. Проте...

— Проте для мене досить і цього, щоб зрозуміти, що ви тут понавертали, і дати відповідну оцінку,— заявив Модслі.— Оріне! Який опалювальний пристрій ви поставили?

— Сонце типу 05, сер,— відповів Орін.— Воно якнайкраще відповідало всім вимогам теплопостачання...

— Ще б пак! Але ви мусили пам'ятати, що на будівництво планети попередньо був затверджений кошторис. Якщо ми не зводитимемо витрати до мінімуму, то нам не бачити зиску, як своїх вух. А найзначніша стаття витрат — це опалювальний пристрій.

— Ми знаємо, сер,— сказав Бруксайд.— І нам страшенно не хотілося ставити сонце типу 05 в однопланетну систему. Та зумовлений ступінь обігріву і радіації...

— Виходить, я так нічого й не втокмачив у ваші довбешки?! — вибухнув Модслі.— Цей тип зірки — чиста надмірність. Агей, ви...— і він подав знак робітникам.— Зніміть її.

Робітники швидко притягли складану драбину.

Один укріпив її прямовисно, другий заходився розкладати.

Драбина видовжилась у десять, у сто, в мільйон разів...

Два інших робітники помчались драбиною вгору з тією самою швидкістю, з якою вона здіймалася в небо.

— Ви там з нею обережніше! — гукнув їм навздогін Модслі.— І не забудьте надягти рукавиці. Об цю штуку можна попектися!

Стоячи на горішньому щаблі драбини, робітники зняли з гачка зірку, згорнули її дудочкою й поклали в оббиту зсередини м'яким матеріалом коробку з написом "ЗІРКА. ПОВОДИТИСЯ ОБЕРЕЖНО!"

Коли кришка коробки зачинилась, упала ніч.

— Та ви там подуріли, чи що?! — загорлав Модслі.— Дідько б вас побрав, хай стане світло!

І само по собі стало світло.

— О'кей,— мовив Модслі.— Цю зірку типу 05 ми відішлемо назад на склад. Для такої планети вистачить і зірки типу В 13.

— Але лс, сер,— схвильовано пробелькотав Орік,— вона недостатньо гаряча.

— Знаю,— сказав Модслі.— Ось тут ви й повинні виявити свої творчі здібності. Якщо встановити зірку якомога ближче до планети, тепла буде аж надто.

— Авжеж, сер,— погодився Бруксайд.— Тільки ж через брак простору її потужне випромінювання не встигатиме розсіюватись і не буде знешкоджуватись. А така інтенсивна реакція може вбити все майбутнє населення цієї планети.

Повільно, карбуючи кожне слово, Модслі промовив:

— Чи не хочеш ти сказати, що зірки типу В 13 небезпечні?

— Ой ні, ви мене не так зрозуміли, сер,— заперечив Бруксайд.— Я мав на увазі, що вони, як і все у Всесвіті можуть зробитись небезпечними, якщо, послуговуючись ними, не дотримуватись необхідних застережних заходів.

— Оце вже ближче до істини,— пробурчав Модслі.

— А в даному разі,— провадив далі Бруксайд,— заради безпеки необхідно постійно носити свинцеві скафандри, вагою десь фунтів по п'ятдесят кожний. Але це непрактично, якщо взяти до уваги те, що представники раси, яка заселить планету, важать пересічно по вісім фунтів.

— Нас це не обходить,— відмахнувся Модслі.— Не наше діло вчити їх, як жити. То я що — маю відповідати за їхні забиті місця щоразу, коли їм здумається спіткнутись об який-небудь камінь на спорудженій мною планеті? До того ж вони не конче повинні носити свинцеві скафандри. За окрему плату вони можуть купити в мене не передбачений кошторисом спеціальний екран, що блокує сильне випромінювання сонця.

Обидва асистенти силувано посміхнулись. Проте Орін наважився боязко заперечити:

— Скільки мені відомо, спроможність цього племені в якійсь мірі обмежена. Гадаю, що на сонячний екран у них забракне коштів.

— Ну то якщо вони неспроможні придбати екран зараз, то розживуться на нього дещо згодом,— зауважив Модслі.— І, до речі, сильне випромінювання вбиває не відразу. Навіть при такому рівні радіації вони житимуть приблизно 9,3 року, а хіба цього мало?

— Ваша правда, сер,— без особливого захвату погодились обидва асистенти.

— Тепер далі,— сказав Модслі.— Яка висота он тих гір?

— Їх середня висота — шість тисяч футів над рівнем моря,— доповів Бруксайд.

— Це вище, ніж потрібно, принаймні на три тисячі футів,— буркнув Модслі.— Чи, може, ви думаєте, що гори ростуть на деревах? Зайве зняти, а звільнені будівельні матеріали повернути на склад.

Бруксайд дістав записника й зробив нотатку. А Модслі знай походжав туди й сюди, приглядаючись до всього й суплячи брови.

— Який за розрахунками термін життя цих дерев?

— Вісімсот років, сер. Це нова вдосконалена модель яблуневого дуба. Вони дають плоди, горіхи, тінь, прохолодні напої, три види готових до вжитку тканин; вони являють собою чудовий будівельний матеріал, запобігають зсувам і...

— Ви що — вирішили довести мене до банкрутства?! — ревнув Модслі.— Таж дереву вистачить з лишком і двохсот років! Викачайте з них більшу частину стимуляторів росту та розвитку і здайте до акумулятора життєвих сил!

— Але ж тоді вони не зможуть виконувати всі запроектовані функції, — заперечив Орін.

— То обмежте їхні функції! Досить самої тільки тіні та горіхів — ми не зобов'язані перетворити ці дерева в якусь комору! Далі — хто це понапускав сюди онде тих корів?

— Я, сер,— сказав Орін.— Мені прийшло до голови, що вони... ну, ніби прикрашають цю місцинку.

— Бовдур,— зауважив Модслі.— Споруду прикрашають перш ніж її продано, а не опісля! А ця планета продана ще до її створення. Закладіть корів у чан з протоплазмою.

— Слухаю, сер,— сказав Орін.— Винуваті, сер. У вас іще є які-небудь зауваги?

— У мене їх тисячі,— заявив Модслі.— Але я сподіваюсь, що ви самі познаходите й повиправляєте свої помилки. Ну ось, будьте ласкаві, що це таке? — Він показав на Кермоді.— Статуя чи ще щось? Може, за вашим задумом, йому належить проспівати пісню чи продекламувати віршики на честь прибуття нової раси?

— Сер,— заговорив Кермоді,— я не маю до цієї планети ніякого відношення. Мене направив сюди ваш друг Малікрон, і я сподіваюсь добутися звідси додому, на мою рідну планету...

Либонь Модслі не розчув слів Кермоді, бо обидва вони говорили водночас — кожний своє.

— Хоч би хто він був, а умовами контракту його не передбачено. Отже, опустіть його назад у чан з протоплазмою разом з коровами.

— Ой! — скрикнув Кермоді, коли робітники підняли його за руки.— Хвилиночку! — заверещав він.— Я не частина цієї планети! Мене прислав сюди Малікрон! Ну ж бо зачекайте, вислухайте мене!

— Бувши вами, я б згорів від сорому,— провадив далі Модслі, пускаючи повз вуха зойки Кермоді.— То що ж це все-таки було, хотів би я знати? Ще одна з твоїх декоративних деталей інтер'єру, Оріне?

— О ні,— запротестував Орін.— Він появився тут без мого відома.

— Отже, це твоя робота, Бруксайде.

— Я його бачу вперше в житті, шефе.

— Гм,— мугикнув Модслі.— Обидва ви нездари, але брехні за вами досі не водилось. Агей! — гукнув він до робітників.— Тягніть-но його сюди!

— Гаразд, гаразд, заспокойтеся,— звернувся він до Кермоді, якого вже почало тіпати.— Візьміть себе в руки,— поки ви тут б'єтеся в істериці, я гублю дорогоцінний час! То вам уже краще? От і чудово. А зараз будьте ласкаві пояснити мені, з якою метою ви вдерлися в мої володіння і чому мені не можна перетворити вас на протоплазму?

— Ясно,— мовив Модслі, коли Кермоді розповів про свої пригоди.— Цікава історія, хоч, як мені здається, ви її надто вже драматизували. Та самі ви — незаперечний факт, і шукаєте планету за назвою... Земля, чи не так?

— Цілком вірно, сер,— потвердив Кермоді.

— Земля,— замислено повторив Модслі, почухавши потилицю.— Вам незвичайно пощастило,— я, здається, пам'ятаю цю планету.

— Невже, містер Модслі?

— Так, я певен, що не помилився,— упевнено сказав Модслі.— Це маленька зелена планета, котра підтримує існування подібних до вас мономірних гуманоїдів. Правду я кажу чи ні?

— Правду на всі сто! — вигукнув Кермоді.

— У мене добра пам'ять на такі речі,— зауважив Модслі.— Щодо цієї Землі, то, між іншим, її спорудив я.

— Справді, сер? — спитав Кермоді.

— Так. Я добре пам'ятаю це, бо ж, будуючи її, я винайшов науку. Може, вас потішить моя розповідь.— Тут він повернувся до своїх асистентів.— А вас вона повинна навчити дечого.

Ніхто не збирався посягати на його право розповісти цю історію. Тому Кермоді та молодші інженери напружили слух, і Модслі почав.

РОЗПОВІДЬ ПРО СТВОРЕННЯ ЗЕМЛІ

— Тоді я ще був дрібним підрядчиком. Будував планетки по різних закутках Всесвіту, і рідко коли підверталося замовлення на карликову зірку. Одержати роботу було не зовсім просто, та й замовники завжди крутили носом, до всього чіплялися й довго зволікали з платежами. За тих часів догодити замовникам було ой як важко: вони прискіпувалися до всякої дрібниці. Переробіть це, переробіть те; чому вода тече з горба вниз; надто велика сила тяжіння; нагріте повітря піднімається, а воно повинно опускатися. І такі інші дурниці.

Тоді я був досить простодушний. Щоразу докладно пояснював, якими естетичними та діловими міркуваннями керувався. Невдовзі пояснення стали забирати більше часу, ніж сама робота. Ця балаканина буквально засмоктала мене. Я розумів, що треба якось покласти цьому край, але нічого не міг придумати.

Проте через якийсь час — безпосередньо перед тим, як я взявся будувати Землю — в моїй свідомості почала виникати ідея зовсім нового принципу взаємних стосунків із замовниками. Я несподівано спіймав себе на тому, що бурмочу під ніс таку фразу: "Форма випливає з функції". Мені сподобалось, як вона звучить. Але потім я спитав себе: "А чому форма випливає з функції?" І відповів на це так: "Форма випливає з функції тому, що це непорушний закон природи і одна з основних аксіом прикладної науки". На слух мені ця фраза також сподобалась, дарма що в ній не було особливого глузду.

Але глузд тут анічогісінько не важив. Важливо було те, що я зробив відкриття. Зовсім випадково я відкрив основну засаду мистецтва реклами й хисту показати товар лицем. Я винайшов нову дотепну систему взаємних стосунків із замовниками, що обіцяла величезні можливості. А саме: доктрину наукового детермінізму. Уперше я випробував цю систему, коли спорудив Землю,— ось чому ця планета назавше врізалася мені в пам'ять.

Якось до мене заявився високий бородатий дід з проникливим поглядом і замовив планету. (Отак почалась історія вашої планети, Кермоді.) Ну, з роботою я впорався швидко,— здається, днів за шість,— і гадав, що цим усе й скінчиться. То була чергова ординарна планета, що будувалася за заздалегідь затвердженим кошторисом, і, признаюся, в дечому я підхалтурив. Та ви б послухали, як розскиглився новий власник — можна було подумати, що я вкрав у нього останню шкуринку хліба.

"Чому так багато бур та ураганів?" — допитувався він. "Це входить у систему циркуляції повітря",— пояснив я йому.

Насправді ж я просто забув поставити протиперевантажний клапан.

"Три чверті планети покрито водою! — не вгамовувався він.— А я ж ясно вказав, що співвідношення суходолу й води має становити чотири до одного!" — "Ми не мали змоги виконати цю умову!" — відрубав я.

Я десь загубив папірець з його дурними вказівками — неначе мені не було більше чого робити, як тільки вникати в деталі отих безглуздих проектів дрібних планет!

"А ті жалюгідні клаптики суходолу, які мені дісталися, ви майже всуціль покрили пустелями, болотами, джунглями й горами".— "Це мальовничо",— зауважив я. "Начхати мені на мальовничість!— загорлав цей тип.— Ну, звичайно, один океан, з десяток озер, дві річки, один-два гірських хребти — це чудово. Вони прикрашають планету, цілюще діють на психіку жителів. А що ви мені підсунули? Якесь дрантя!" — "На те є причина",— сказав я.

Між нами кажучи, ми не дістали б з цієї роботи ніякого зиску, якби були не поставили на планеті реставровані гори, не використали дві пустелі, які я дешево придбав у лахмітника Урії, і не позаповняли порожнини ріками та океанами. Але йому я пояснювати це не збирався.

"Причина! — вереснув він.— А що я скажу своєму народові? Адже я поселю на цій планеті цілу расу, або навіть дві-три. І це будуть люди, створені за моїм образом і подобою, а ні для кого не таємниця, що це люди перебірливі — достоту, як і я сам. Тож, питається, що я їм скажу?"

Я знав, на що він міг би послатися, але мені не хотілося затівати з ним скандал, тим-то я зробив вигляд, що розмірковую над цією проблемою. І, уявіть собі, я й справді трохи задумався. І в мене сяйнула чудова думка, перед якою померкли всі інші.

"Підкажіть їм одну просту істину,— мовив я.— Скажіть, що, з точки зору науки, коли щось існує, то воно повинне існувати".— "Як? Як?" — стрепенувся він. "Це детермінізм,— пояснив я, відразу з ходу придумавши цей термін.— Його суть досить проста, хоча деякі нюанси доступні лише обраним. Почнімо з того, що форма випливає з функції; звідси сам тільки факт існування вашої планети говорить про те, що вона не може бути інакшою, ніж вона є. Далі — ми виходимо з того, що наука незмінна; отже все, що підлягає змінам, не є наука. І нарешті останнє: все підвладне певним законам. Щоправда, в цих законах не завжди можна розібратися, але можете не сумніватися, що вони існують. Тому замість питати "Чому саме це, а не те?", кожен повинен цікавитись тільки тим, як це або те функціонує".

Ну й питаннячка ж він мені потім задавав — тільки держись; стариган умів крутити мозком. Але він геть не шурупав у техніці — його фахом були етика, мораль, релігія і такі інші нематеріальні фіглі-міглі. Тож, природно, він не зумів як слід обґрунтувати свої заперечення. А як великий любитель усяких абстракцій, він знай вертався до одного: "Існуюче — це те, що повинне існувати. Гм, вельми цікава формула і не без певного нальоту стоїцизму. Я додам деякі з цих одкровень до повчань, які я збираюсь викласти своєму народові... Але дайте мені відповідь на таке запитання: як узгодити цей фаталізм науки із свободою волі, якою я хочу наділити людей?"

Ось тут старий хитрун був мало не спіймав мене. Я всміхнувся, кашлянув, щоб виграти час, а відтак вигукнув: "Так відповідь цілком ясна!"

Це завжди допомагає, коли вас приперто до стіни.

"Цілком можливо,— сказав він,— але мені вона невідома".— "Послухайте,— сказав я,— а хіба оця свобода волі, яку ви збираєтесь дати своєму народові,— не різновид фаталізму?" — "Взагалі, її можна було б віднести до цієї категорії. Але ж відмінність..." — "До того ж,— поквапно урвав я його,— відколи це свобода волі і фаталізм стали

несумісні?" — "На мою думку, вони, безумовно, несумісні",— заявив він.— "Це тільки тому, що ви не розумієте сутності науки,— відрубав я, спритно проробивши під самісіньким його гачкуватим носом давній фокус із переміною теми.— Бачите, мій любий, один з основних законів науки полягає в тому, що все супроводить випадковість. А випадковість, як ви, безперечно, знаєте,— це математичний еквівалент свободи волі". — "Ваші ідеї дуже суперечливі",— зауважив він.— "А так і має бути,— сказав я.— Наявність суперечностей — теж один з основних законів Всесвіту. Суперечності породжують боротьбу, брак якої спричинився б до загальної ентропії. Тому не було б жодної планети, жодного Всесвіту, якби в кожній речі, в коленому явищі не крились нібито непримиренні суперечності". "Нібито?" — швидко перепитав він.— "Саме так,— відповів я.— Річ у тім, що суперечностями, які ми умовно можемо визначити як властиву всім речам сукупність парних протилежностей, питання аж ніяк не вичерпується. Візьмімо, наприклад, яку-небудь одну ізольовану тенденцію. Що вийде, коли її розвинути до кінця?" — "Уявлення не маю. Недостатня теоретична підготовка до дискусій такого роду..."— "А вийде те,— урвав я його,— що ця тенденція перетвориться на свою протилежність".— "Справді?" — вражено спитав він.

Ці специ з релігії незрівнянні, коли силкуються збагнути щось у наукових проблемах.

"Так,— сказав я.— У мене в лабораторії є докази. Проте їх демонстрація дещо стомлива..." — "Ні, ні, я вірю вам на слово,— сказав старий.— До того ж ми з вами уклали угоду".

Він завжди, замість слова "контракт" вживав слово "угода". Воно означало те саме, але було милозвучніше.

"Парні протилежності,— замислено проказав він.— Детермінізм. Речі, які перетворюються на свою протилежність. Боюсь, що все це досить складно".— "Зате естетично,— зауважив я.— Однак я не розвинув до кінця тему про перетворення крайностей на свою протилежність".—

"Охоче вислухаю вас",— сказав він.— "Дякую. Отже ми зупинились на ентропії, суть її полягає в тому, що всі речі постійно перебувають у русі, коли тільки цьому не перешкоджає яка-небудь дія ззовні. (А іноді, скільки я можу судити за власним досвідом, навіть при наявності такої зовнішньої дії.) Але цей рух предмета скеровано в бік перетворення останнього на свою протилежність. А якщо таке відбувається з одним предметом, отже те саме відбуватиметься й з усіма іншими, бо ж наука послідовна. Тепер вам ясна картина? Всі оці протилежності тільки те й роблять, що, ніби показившись, перетворюються на свої протилежності. На більш високому рівні цим займаються протилежності, уже пооб'єднувані в групи. Що вищий рівень, то все складніше. Досі зрозуміло?" — "Та ніби так",— відповів він.

"Пречудово. А тепер, ясна річ, виникає запитання: чи все на цьому кінчається?

Я маю на увазі, чи вся програма вичерпується цією еквілібристикою протилежностей, що вивертаються навиворіт, а з вивороту знов на лице? В тім і заковика, що ні! Ні, шановний, ці протилежності, які перекидаються, мов дресировані тюлені,— тільки зовнішній вияв того, що відбувається насправді. Тому що...— Тут я зробив паузу й низькиим трубним голосом промовив: — Тому що за всіма зіткненнями й невпорядкованістю світу, приступного розумовому сприйняттю, стоїть вищий розум. Цей розум, любий мій, проникає крізь ілюзорність реальних речей у більш глибокі процеси Всесвіту, які перебувають у стані невимовно прекрасної й величної гармонії".— "Яким же це чином річ може бути реальна й ілюзорна водночас?" — метнув він у мене запитання.— "На жаль, не мені знати, як на це відповісти,— сказав я.— Адже я тільки скромний трудівник науки, і моя доля — спостерігати й діяти відповідно до того, що бачу. Однак можна припустити, що це пояснюється якою-небудь причиною етичного порядку".

Старий глибоко замислився, і, судячи з його вигляду, він переживав сильну внутрішню боротьбу. Ясно, що йому, як і будь-кому іншому не коштувало б великої праці виявити логічні помилки, через які мої докази

миттю стали б схожими на решето. Та поскільки він був великим інтелектуалом, його зачарували оці суперечності, і він відчував непереборну потребу ввести їх у свою філософську систему. Щодо моїх теорій загалом, то його здоровий глузд повставав проти таких хитромудрощів, а витончений розум схилявся до того, що хоча закони природи й справді можуть видаватися такими складними, однак не виключено, що в основі цього лежить який-небудь простий, гарний і єдиний для всього сущого принцип. А якщо й не єдиний принцип, то бодай солідна переконлива мораль. І врешті я спіймав його на гачок словом "етика". Річ у тім, що цей старий джентльмен добряче набив руку на етиці, був просто перенасичений етикою; ви влучили б у саму ціль, назвавши його "Містером Етикою". А тут я мимоволі наштовхнув його на думку про те, що весь наш окаянний Всесвіт — це нескінченні ряди проповідей і їх спростувань, законів і беззаконня, але це тільки зовнішній вияв найвишуканішої й рафінованої етичної гармонії.

"Це набагато серйозніше й глибше, ніж я гадав,— дещо згодом мовив він.— Я збирався викласти людям саму тільки етику і скерувати їхнє мислення не на вивчення сутності й структури матерії, а на вирішення таких основних моральних проблем, як мета й норми людського буття. Мені хотілось, щоб вони взялися за дослідження найпотаємніших глибин радості, страху, горя, надії, розпачу, а не вивчали зорі та дощові краплі, створюючи на основі своїх відкрить грандіозні й непрактичні гіпотези. Я здогадувався про складність законів Всесвіту, але визнав зайвим приділити цьому увагу. Тепер ви мене наставили на розум".— "Постривайте,— сполошився я.— Я не мав наміру звалити вам на плечі такий клопіт. Проте я вирішив, що не завадить розтлумачити вам..."

Старий усміхнувся.

"Зваливши на мої плечі цей клопіт,— промовив він,— ви позбавили мене від куди серйозніших клопотів. Я створю людей за своїм образом і подобою, але створений мною світ не повинен бути населений мініатюрними варіантами моєї власної особистості. Я високо ціную

свободу волі. І люди отримають її — на славу собі й собі на горе. Вони жадібно схоплять цю блискотливу некорисну іграшку, яку ви іменуєте наукою, і негласно піднімуть її на п'єдестал божества. їх зачарують суперечності предметного світу та абстракції космогонії; вони прагнутимуть пізнати це й забудуть пізнавати свої власні душі. Ваші докази переконали мене, і я вдячний вам за остереження".

Не потаю від вас, що тоді мені зробилось трохи не по собі. Зрозумійте, адже він не мав ніякої ваги в суспільстві, ніяких впливових знайомств, однак тримався велично й з неабиякою гідністю. У мене виникло відчуття, що він міг би добре насолити мені — кількома словами, якою-небудь фразою, котра отруєною стрілою устромиться мені в мозок і застрягне там назавше. І, правду кажучи, я трохи злякався.

Не інакше, як цей старий шкарбун прочитав мої думки, бо нараз промовив:

"Заспокойтесь. Я безперечно приймаю планету, яку ви спорудили для мене; вона мене цілком влаштовує саме в такому вигляді. Що ж до її дефектів, котрі також справа ваших рук, то я приймаю їх навіть не без деякої вдячності і плачу за них окремо".— "Але чим? — спитав я.— Чим ви заплатите за мої помилки?" — "А тим, що не стану з вами за них сперечатися,— відповів він.— І тим, що зараз залишу вас і займуся своїми справами та справами мого народу".

З цими словами старий пішов геть.

Я міг би викласти йому цілу купу повноцінних аргументів, та останнє слово зосталось за старим. Я зрозумів: свої зобов'язання за контрактом він виконав і поставив на цьому крапку. Йдучи геть, не мовив жодного слова, зверненого до мене особисто. На його думку, це було своєрідною покарою.

А втім, усе це не варте дірки з бублика. Я зірвав непоганий куш за спорудження тієї планети, а коли й не зовсім точно виконав деякі умови контракту, то все ж не можна сказати, що я його порушив. Таке життя: хочеш мати зиск — покладайся на власну кмітливість. І не потерпай за наслідки.

Але я постарався винести з цієї історії добрий урок на майбутнє. Отепер, хлопчики, слухайте мене уважно. В науці повно-повнісінько всяких правил, бо винаходячи її, я так задумав. А чому, постає питання, я її винайшов саме такою? Та тому, що ці правила — велика підпомога для спритного ділка, така сама, як ряснота законів для адвоката. Правила, доктрини, аксіоми, закони науки існують для того, щоб допомогти вам, а не чинити перешкоди. Для того, щоб вам було чим обгрунтувати свої діяння. Значна їх частина більш або менш відповідає істинному стану речей, і це спрощує їх застосування.

Та закарбуйте собі на носі: призначення цих законів — допомогти вам пояснити замовникам, що саме ви створюєте,— але тільки після того, коли ви це створили. Діставши замовлення, виконуйте його так, як визнаєте за потрібне; потім підженіть закони під результат своєї роботи, але не навпаки.

І ще запам'ятайте: ці закони — словесний бар'єр, який захищає вас від тих, хто ставить вам запитання. Але вони не повинні стати перепоною для вас. Вам тепер зрозуміло, що неможливо пояснити, чому ми щось створюємо так, а щось отак. Ми просто створюємо — та й усе, іноді вдало, іноді — ні, раз на раз не виходить. І ніколи, навіть самим собі, не намагайтесь пояснити, чому стається одне, а не друге. Розпрощайтеся з ілюзією, що таке пояснення існує. Ви мене зрозуміли?

Обидва асистенти посилено закивали головами. Вигляд у них був просвітлений, як у людей, котрі щойно перейшли в нову віру. Кермоді ладен був битися об заклад, що обидва сумлінні молодики твердо запам'ятали кожне слово свого шефа й поступово зведуть його напучення... В закон.